

Fredriksvern og verksbyene i Norge

Finn Erhard Johannessen

Universitetet i Oslo

Abstract: Fredriksvern and the company towns in Norway

About 25 company towns, mostly based on mining, can be identified in Norway in the 18th century, if we include very small ones with 200–300 inhabitants. Most people in a company town worked for the company, which also provided services like schools, churches, healthcare and often food supplies. It is obvious that a company town was a monopoly town. But the monopoly could be public or private, and the towns could be governed from within or remotely. Fredriksvern, which is presented in the most detail here, was an unusual company town, as it was connected to a naval shipyard. The shipyard was publicly owned, and the town can thus be classified as a public monopoly town. Who governed the town? Denmark-Norway was a strongly centralized state, and most decisions about Fredriksvern were made by the central administration in Copenhagen. However, the commander who knew the activity best could be influential by sending suggestions to Copenhagen. By far the biggest company town was Kongsberg, with around 8,000 inhabitants in the middle of the century. It was situated near a public silver mine and can also be classified as a public monopoly town, governed much like Fredriksvern. The five Norwegian copperworks situated in central Norway were, however, privately owned, mostly by shareholders living in Trondheim. Company towns like Røros, Kvikne and Løkken were consequently collective, private company towns, and they were governed remotely. Approximately 15 ironworks were situated in eastern and southern Norway. They were usually owned by individuals and could remain in the same families for generations. The small company towns connected to them can be called individual, private monopoly towns. The owners often lived in the town and behaved patriarchally towards their subordinates. To conclude: The company towns were monopoly towns, either public or private, and in the latter case either collective or individual. With the exception of most of the company towns connected to ironworks, they were governed from outside, in contrast to all other Norwegian towns.

Keywords: Galleys, mining, schools, hospital, food supply

Norske company towns

«The company town, in fact, came into existence by default in areas where neither small-scale private enterprise nor local government, if any existed, was able to provide even a basic infrastructure,» skriver geografen J. D. Porteous i en grunnleggende artikkel om company towns fra 1970.¹ De er kjent fra Europa og USA fra den industrielle revolusjon og fremover og ble gjerne grunnlagt i ubefolkede områder for å utvinne naturressurser eller ta imot varer som fisk eller tømmer.

De aller fleste innbyggerne i en company town arbeidet for bedriften som hadde grunnlagt byen, og svært mange av tjenestene i byen var det bedriften som sto for. Port Sunlight var en kjent company town nær Liverpool bygget av såpeprodusenten Lever Brothers. I Norge var Rjukan en typisk company town bygget av Norsk Hydro på begynnelsen av 1900-tallet.

Også for før-industriell tid går det an å bruke begrepet company towns eller som de kan kalles på norsk: verksbyer. Jeg bruker betegnelsen by selv om det bare var Kongsberg som oppnådde bystatus, og det er nok å dra det litt langt, for de fleste verksbyene var ikke store. Men de var ofte på størrelse med norske småbyer som kunne ha bare 200–300 innbyggere på 1700-tallet.²

Med stort og smått fantes det ca. 25 verksbyer i Norge på 1700-tallet, og de var særlig knyttet til bergverksnæringen og lignende virksomhet. I verksbyene bygget og organiserte den dominerende bedriften en viss infrastruktur som arbeiderboliger, proviantforsyning og noen ganger skoler og et visst helsevesen. Eierne bodde oftest, men ikke alltid, andre steder.

Det sier seg selv at en verksby ikke var noen konkurranseby eller en nettverksby. Det var én bedrift som dominerte totalt, og derfor dreide det seg i utpreget grad om en monopolby. Men så er spørsmålene hva slags type monopol det var, og om byen ble styrt lokalt eller utenfra? Dette er spørsmål som Porteous ikke stiller i sin artikkel der det først og fremst er de synlige geografiske forholdene det dreier seg om.

---

1 Porteous 1970, s. 131.

2 Eliassen 2006, s. 165, 203.

Fredriksvern verft med innsailingen anno 1758. Vi ser verftsområdet omgitt av festningsverker, med den gamle bebyggelsen i Stavern til høyre og de nye boligbrakkene for verftets folk ovenfor. Foto: Riksarkivet. Falt i det fri.

I det følgende skal én norsk verksby stå i fokus, Fredriksvern, som var knyttet til et orlogsverft. Det var en helt spesiell verksby. Den hadde en garnison, altså soldater, og kan derfor også kalles en garnisonsby. Dem var det flere av i landet, som Fredrikshald, Fredrikstad, Kristiania og Kongsvinger, men det var bare ved Fredriksvern det ble drevet militær produksjon. Fredriksvern var altså garnisonsby og verksby på samme tid. Først vil jeg presentere stedet med et sideblikk på andre før-industrielle verksbyer og mer moderne company towns og deretter sammenligne makt- og styringsforhold.

Fredriksvern

Fredriksvern verft ble besluttet opprettet i 1750. Her skulle det bygges en skjærgårdsflåte hovedsakelig bestående av galeier som skulle balansere den svenske skjærgårdsflåten som var plassert ved Gøteborg. Verftet

ble en liten satellitt av Holmen, det store orlogsverftet i København og ble bygget opp etter modell av det.³ Kongen hadde kjøpt arealet verftet skulle bygges på, av greven av Larvik (grevskapet var opprettet i 1671 med Frederik den tredjes halvbror Ulrik Frederik Gyldenløve som den første greven).

Fredriksvern lå helt inntil Stavern, et lite strandsted med 15–20 hus bebodd av losere og fiskere som hørte til Larvik grevskap, og syv km lenger nord lå byen Larvik som var Norges eneste adelsby. Den hadde også noen trekk av en verksby fordi den som resten av grevskapet ble styrt av grevens forvalter, og fordi mye av det økonomiske grunnlaget var knyttet til grevens sagbruk og hans jernverk, Fritzøe, som var Norges største.⁴

Anleggsarbeidet i Fredriksvern begynte i 1750, men først i 1756 var anlegget ferdig bygget. Av forsvarsgrunner var verftet omgitt av en mur med batterier og en lav vollgrav på landsiden. Skipsbyggingen kom ikke i gang før i 1761, men deretter ble det i rask rekkefølge bygget elleve galeier, et stort antall mindre båter og til slutt en fregatt som sto ferdig i 1774.

Befolkningen i Fredriksvern, som utgjorde 586 personer i 1769, var i hovedsak innkvartert i åtte store brakker med faste køyer, bord og krakker i to etasjer med loft som var oppført i et rektangel rett nord for verftet og like ovenfor bebyggelsen i Stavern. Bebyggelsen lå altså utenfor murene slik det var vanlig i norske garnisonsbyer. I brakkene var det 103 leiligheter for verftets vanlige folk og 18 offisersleiligheter som var betydelig større. Selv om det ble gjort tydelig forskjell på høy og lav, bodde de altså om hverandre. Det var vanlig i det før-industrielle samfunnet og annerledes enn i moderne company towns. På Rjukan var det for eksempel egne boligområder for ingeniører og arbeidsfolk.

Fredriksvern som nærmest hang sammen med Stavern, ble en særpreget liten by. I brakkene bodde befolkningen tett på hverandre, og det var et yrende liv. Her var det ungarer og familiefedre med kone og barn og tjenestejenter, danske og norske tømmermenn, matroser fra kystområdene, marinere (sjøsoldater) fra Nord-Norge og mange andre, både fra inn- og utland.

3 Opplysningene om Fredriksvern bygger på Johannessen 2014.

4 Rian 1980, s. 179–192, 200–229.

Ved mange av verksbyene i Norge fantes det en proviantforsyning for de ansatte, vanligvis fordi verksbyene lå så avsides til at det var vanskelig å skaffe proviant på andre måter. Ved Fredriksvern var det var mulig å få tak i matvarer i nærheten, men det ble likevel innført proviantforsyning helt fra starten, for at befolkningen ikke skulle bli helt avhengig av å kjøpe matvarer som man regnet med at ville stige i pris. Provianten, som ble kjøpt inn i Danmark og besto av rug, malt, smør, kjøtt og flesk, skulle bare dekke mennenes og ikke hele familiens behov. De fleste familier hadde en liten hage og ofte husdyr, men var likevel avhengig av å kjøpe endel matvarer i Larvik.

I ti års tid fra 1752 til 1762 hadde Fredriksvern en marketenter som hadde enerett til å selge mat- og drikkevarer på stedet og også drive en form for kantine. Marketenteren var tømmermann ved verftet, og drev virksomheten sammen med kona. Han fikk imidlertid problemer med å få virksomheten til å lønne seg og måtte gi seg i 1762. Deretter måtte befolkningen skaffe seg matvarer på egen hånd, og her var det en del forhindringer.

Greven hadde sørget for å ivareta interessene til kjøpmennene i Larvik da han solgte grunnen til kongen, og beboerne i Fredriksvern fikk ikke lov til å drive handel slik heller ikke Staverns innbyggere hadde anledning til. De skulle kjøpe det de trengte i Larvik og ikke selge videre. Selvsagt var det fristende å kjøpe varer fra skuter som la til i Stavern, men det var noe som stred mot Larviks byprivilegier. Likevel forekom det i en viss utstrekning. Tollen var forpaktet bort til et privat selskap, og i Stavern bodde det to tollvisitører som rodde rundt i havneområdet, holdt oppsikt og spesielt passet på at varer ikke ble tatt inn ufortollet. En av dem fikk i en krangel den ganske treffende tittelen «posekikker». Flere ganger skrev befolkningen i Fredriksvern til kommandanten for å få lovlig adgang til å handle direkte fra skutene siden det var både tungvint og dyrt å handle i Larvik. De fikk støtte av ham, men på grunn av motstand fra Larvik kom de kom ikke noen vei.

Det var selvfølgelig helt nødvendig at befolkningen i Fredriksvern hadde en kirke som kunne benyttes. De første årene brukte de Tanum kirke som lå syv-åtte kilometer innover i landet. Men det var ganske tungvint, og verftet bygget en egen kirke som sto ferdig i 1756, og som

fortsatt står. Det samme gjør kirkene på Kongsberg og Røros som sto ferdige i henholdsvis 1761 og 1784, men var bygget til erstatning for kirkebygninger som var ført opp ved starten.

Det var ikke uvanlig at det fantes skoler i verksbyene. I Fredriksvern ble det opprettet skole allerede i 1752, og den fikk lokaler i en av brakkene. Men det var bare guttene som fikk gå der. I 1804 ble det foreslått å opprette en jenteskole, men det kom det ikke noe ut av. I et reglement fra 1764 het det at skolen skulle ta inn 25–30 barn, og at det omfattet barn av underoffiserer, alminnelige håndverkere, matroser og marinere. Barna til det øvre sjiktet av offiserer og håndverkere må altså ha gått på privatskole.

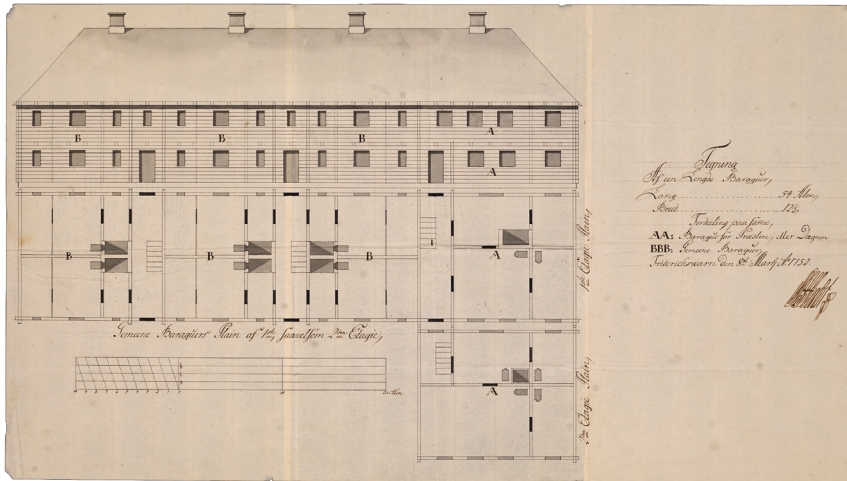
I brakkene var det plass til mer enn en skolestue. En av leilighetene ble opprinnelig brukt som sykestue. Senere ble det innredet hva som ble kalt et sykehus i en av brakkene, og i 1787 sto en egen sykehusbygning med plass til nitti pasienter ferdig, takket være en energisk kommandant. Det var i rette tid. Høsten året etter da Danmark-Norge kom i krig med Sverige, ble store troppestyrker innkvartert i Fredriksvern, og det oppsto store epidemier. Tre-fire mann døde hver dag, og sykehuset ble for lite.

Verftet hadde sin egen regimentskirurg som bodde i en av brakkene, og som holdt en svenn slik at de var to til å ta seg av de syke. Verftet hadde også en jordmor. Hun het Anne Kirstine og hadde reist til København i 1764 for å lære seg faget. Hun fikk nok å gjøre i Fredriksvern, for det var en ung befolkning og mange barnefødsler.

Fredriksvern verft bygget altså både boliger og kirke for sine folk, og organiserte helsevesen og proviantforsyning. Mye av det samme finner vi i andre verksbyer, og det sprang ut av det samme forhold: Infrastruktur og grunnleggende helsetjenester var noe som ikke fantes på de relativt isolerte stedene der bedriftene ble anlagt, slik at de selv måtte ta hånd om dette.

Et annet felles trekk ved verksbyene var at de hadde sitt eget rettsvesen, en lokal domstol. I Fredriksvern var det sjøretten som gjaldt. Straffene som var fastsatt i Sjøartiklene var temmelig barbariske, her fantes både kjølhaling og sprang fra råen. Kommandanten som var formann for domstolen, skrev i 1751 til Admiralitetskollegiet og spurte om de faktisk skulle bruke slike straffer eller finne noen mer «konvenable», det vil si passende. Utgangspunktet var at han hadde vært med på å dømme en matros til tre gangers kjølhaling. Kommandanten så gjerne at straffen ble

formildet, og han ble bønnhørt. Kongen gjorde om straffen til 150 piske-slag. Flere dødsdommer ble avsagt i Fredriksvern og én ble eksekvert, men alle strenge dommer gikk alltid til kongen som kunne formilde dem, slik som nevnt ovenfor. For domstolene ved bergverkene var bergamtene i Trondheim og på Kongsberg appellinstanser for henholdsvis det nordafjellske og sønnafjellske.

Det første som ble bygget i Fredriksvern, var åtte boligbrakker, for innkvarteringen av arbeidsstokken var et problem. De ble plassert i et rektangel, og inneholdt 103 leiligheter for vanlige folk og inniblant dem 18 officersleiligheter. Tegningen er fra 1752 og viser en av boligbrakkene som var 34 meter lang og snaut 8 meter bred. Den inneholdt leiligheter for vanlige folk, mens presten eller degnen hadde en leilighet over to etasjer til høyre.

Foto: Riksarkivet. Falt i det fri.

At de førindustrielle verksbyene hadde eget rettsvesen, er noe som skiller dem fra mer moderne company towns. Det var ikke manglende juridisk infrastruktur som var grunnen til dette, for det fantes alltid et eller annet bygdeding som verksbefolkningen kunne ha vært knyttet til. Poenget var at de førindustrielle verksbyene eksisterte i et privilegiesamfunn, og at domsrett var et viktig privilegium.

Maktforholdene i verksbyene

Siden Fredriksvern verft var eid av staten, kan Fredriksvern kalles en offentlig monopolby. Hvem var det som bestemte der? I første omgang vil svaret være verftets kommandant. Det var en sjøoffiser, og han

bodde atskilt fra de andre i et murhus inne på selve verftets område. Kommandanten tok alle beslutninger i Fredriksvern, og det fantes ingen andre maktorganer, utvalg av representanter eller noe slikt slik det var vanlig i andre norske byer.

Fredriksvern verfts første kommandant het Hans Schumacher, men han døde allerede oppunder jul i 1750. Han ble etterfulgt av Michael Herbst som var kommandant fram til 1756 da han ble utnevnt til sjef på Holmen. Den tredje kommandanten, Frederik Zimmer, som overtok i 1756, var i stillingen helt til sin død i 1774.

Alle de tre kommandantene hadde i sin ungdom vært med på den første skipsreisen fra København til Kanton i Kina i 1730–1732. De var preget av opplysningstiden og humanistisk orientert. Zimmer hadde Holbergs *Dannemarks Riges Historie* stående i bokhyllen sin. Kommandantene var utpreget paternalistiske ledere som tok seg godt av sine underordnede. De hjalp dem med arv og skifte og andre praktiske problemer og var ofte faddere ved barnedåp.

Selv om det ikke fantes noen andre som utfordret deres posisjon i Fredriksvern, var det likevel klare grenser for kommandantenes makt. Danmark-Norge var et eneveldig monarki, og det var sentralstyrt. I større saker var det Admiralitetskollegiet i København som bestemte, og viktige saker ble lagt fram til avgjørelse i statsråd. Kommandantene rapporterte, stilte spørsmål og kom med forslag til København og fikk brev tilbake om hva som skulle gjøres.

I pengesaker, selv når de var meget små, ble avgjørelsene også tatt i København. En liten hendelse i 1764 er illustrerende. En gang i pinsen dette året la folk på verftet merke til en mann som kom drivende forbi på en flåte og så ut til å være på vei rett til havs. Han skulle ha svingt inn til verftet, men var tatt av strømmen. Kommandanten fikk sendt ut folk i joller som reddet den uheldige flåteskipperen, men flåten gikk i oppløsning og forsvant til havs. Den hadde imidlertid bestått av tømmer som mannen skulle ha levert til verftet, noe som hadde vært en fast inntektskilde for ham i en årrekke. Til tross for stor innsats fra Zimmers side sa Admiralitetskollegiet nei til å utbetale noen som helst erstatning.

Kommandantene kunne likevel ha stor innflytelse fordi de sto i spissen for virksomheten og dermed hadde mulighetene til å komme med initiativ

og fremme forslag. Det var således Schumacher som hadde foreslått at verftet skulle ha en proviantforsyning, og det var Herbst som hadde foreslått at det skulle bygges en kirke ved verftet. Da det lenge var et stort problem å få tak i tømmer av tilstrekkelige dimensjoner til skipsbyggingen, foreslo Zimmer at verftet skulle skaffe tømmer fra Østersjøområdet, noe som ble vedtatt og gjennomført.

En selvsagt oppgave for kommandantene var å holde orden og disiplin. En senere kommandant skrev i 1776 at det etter det gamle ordspråk trengtes: «Skarp Luud til Skurvede Hoveder.»⁵ Kommandantene avskjediget udugelige folk, prøvde å få pågrepet dem som deserterte og passet på at folk var i hus om kvelden når tappenstrek gikk. Men det siste var ikke så lett. Verkets folk tilbrakte ofte kveldene i skjenkestuene i Stavern, og særlig Frederik Zimmer strevde mye med å få dem hjem i tide. Han skrev til grevens forvalter som sto for styret av Stavern, for at han skulle forby skjenkestuene å selge øl og brennevin til verftets folk etter tappenstrek (og til dem som var beruset) og forby kortspill om penger. Likeledes sendte han patruljer til Stavern om kveldene som skulle passe på at det var ro og orden, og pågripe urolige folk. En senere kommandant innførte i 1782 forbud mot å ta med brennevin på arbeidet.

Kommandanten hadde også en oppgave i rettsvesenet: Han var formann for domstolen. Der satt også et par andre offiserer og en underordnet samt verftets auditor som ledet forhandlingene. Mindre saker kom ofte ikke til doms, men ble «arbitrair» avgjort av kommandanten, dvs. etter hans skjønn.

Går vi fra Fredriksvern til landets største verksby, Kongsberg, finner vi mye av det samme styringssettet. Kongsberg ble grunnlagt av Kristian IV i 1624 etter et sølvfunn i Sandsvær året før. I den første tiden ble sølverket vekselvis drevet av kongen og privatpersoner, men fra 1693 var det hele tiden i offentlig eie.⁶

Fra det tidspunktet kan Kongsberg også kalles en offentlig monopolby. Styringsapparatet var naturlig nok større enn i Fredriksvern. På Kongsberg ble det opprettet både et overbergamt og et underbergamt.

---

5 Johannessen 2014, s. 117.

6 Moen 1978, s. 62–63.

Dette var utvalg som besto av ledende funksjonærer som møttes hyppig og drøftet virksomheten ved sølvverket. De var også domstoler og hadde tilsynsoppgaver med bergverksdriften i hele landet. Til en viss grad kan man derfor si at Kongsberg sølvverk hadde en kollektiv ledelse, men det var likevel slik overbergamtmanden (lederen av overbergamtet) i stor utstrekning var sølvverkets leder. Han kunne slik som kommandanten i Fredriksvern oppnå stor innflytelse gjennom initiativ og forslag, men også her var det slik at de viktige beslutninger ble tatt i København. Det var Rentekammeret som hadde et eget bergverkskontor, som sto for den daglige styringen og la fram større saker til avgjørelse i statsråd. Som i Fredriksvern gikk selv de minste pengesaker til København, og det var således Rentekammeret som avgjorde om for eksempel en bonde skulle få erstatning for en hest som var død under arbeid for sølvverket, eller ikke.

Kongsberg var som nevnt den eneste verksbyen som fikk bystatus. Det skjedde i 1730-årene da det i flere omganger ble åpnet for å drive handel og håndverk på Kongsberg.⁷ Da ble det også innført magistrat i byen, dvs. embetsmenn som president, borgermester og rådmann som til sammen utgjorde byens styre. Et slikt styre var vanlig i norske byer, men det spesielle for Kongsberg var at det var Overbergamtet som fungerte som magistrat. Sølvverkets og byens ledelse falt altså sammen. Interessant er det også at mange av de utgiftene som i andre byer ble utlignet på innbyggerne, på Kongsberg ble betalt av sølvverkets kasse. Men mens sølvverket i høy grad ble styrt fra København, ble byen rimeligvis i vesentlig større grad styrt lokalt. I 1769 hadde Kongsberg 8100 innbyggere og var landets nest største.

Siden de aller fleste av innbyggerne i verksbyene arbeidet for den dominerende bedriften, kunne verksbyene bli sårbare. Det er Kongsberg det fremste eksemplet på. Sviktende sølvfunn gjorde at driften ble trappet ned de siste tiårene på 1700-tallet, og i 1805 ble sølvverket nedlagt og arbeiderne avskjediget.

Det fantes ett kobberverk som i likhet med sølvverket var offentlig eid.⁸ Det var det lille og ganske ubetydelige Årdal kobberverk som lå meget

---

7 Moen 1978, s. 233–234.

8 Johannessen 2021.

isolert blant høye fjell innerst i Sognefjorden. Det ble i prinsippet styrt fra København slik som sølvverket, men her oppnådde den lokale lederen en helt ekstraordinær innflytelse. Verket som var anlagt etter et malmsfunn i 1700, ble kjøpt av kong Frederik IV personlig i 1708 fordi det var håp om å finne gull. Men det viste seg etter noen år at det hverken var mye gull eller kobber å finne; malmen var bare en overflateforekomst.

Direktøren i Årdal, den alkymistisk inspirerte fantasten Johann Heinrich von Schört, meldte likevel til København og ofte spesielt til kongen om enorme rikdommer i fjellene i Årdal. Han mente metaller steg opp fra jordens indre samtidig som de utviklet seg fra simple til edle metaller og samlet seg på høye punkter, og at et slikt «centrum metallicum» fantes i nærheten av Årdal (Horrungene i Vest-Jotunheim som når opp til 2405 meter over havet). Frederik IV som var alkymistisk interessert og tok personlige beslutninger, sørget – til Rentekammerets fortvilelse – for at verket ble drevet videre med store tap helt til han døde i 1730.

De viktige norske kobberverkene lå imidlertid i det nordafjellske, sørøst for Trondheim. Kvikne som var det eldste, var grunnlagt i 1630, Røros i 1644, Løkken i 1654 og Folldal i 1748. Mens Kongsberg sølvverk og Årdal kobberverk var eid av kongen, var disse kobberverkene enten fra grunnleggelsen eller fra slutten av 1600-tallet eid av partisipantskaper, dvs. av privatpersoner som eide andeler i kobberverkene. Bortsett fra når det gjaldt Folldal, var partisipantene storkjøpmenn i Trondheim. Alle kobberverkene hadde proviantforsyning og egne provianthus, og bøndene som kjørte for verkene, kunne også ha nytte av dem.⁹

Røros som ble det største kobberverket, lå temmelig høyt til fjells, ca. 630 meter over havet, i et i utgangspunktet temmelig øde strøk med svært lave temperaturer om vinteren. Folketallet i 1769 var snaut 2800, og dermed var Røros på størrelse med byer som Stavanger og Kristiansand.

Partisipantene i kobberverket hadde ansvaret for å levere proviant og materialer til Røros og betale sin andel av driftskostnadene og fikk til gjengjeld kobber som de solgte i inn- eller utland. Røros kan derfor kalles en kollektiv privat monopolby.

---

9 Sprauten 1996, s. 138–142.

Til daglig ble Røros kobberverk ledet av en ansatt direktør på stedet, mens de viktige beslutningene ble truffet på møter av partisipantene, vanligvis i Trondheim, men noen ganger på Røros, og da deltok også direktøren og andre funksjonærer.¹⁰ Vanligvis valgte partisipantene tre representanter til å stå for den daglige ledelsen, og i 1762 ble ledelsen overlatt til en overdireksjon i Trondheim. Den besto stort sett, men ikke utelukkende, av partisipanter i verket. Det forekom også enkelte ganger at bergamtet nordafjells grep inn i driften. I likhet med Kongsberg, Årdal og Fredriksvern ble altså Røros som de andre kobberverkene styrt utenfra, men ikke av noen statlige organer.

Det fantes ca. 15 jernverk i Norge på 1700-tallet, og de fleste lå inne i landet på Østlandet eller Sørlandet. Mens sølvverket og kobberverkene var anlagt der malmen var funnet, var skogen en viktigere lokaliseringsfaktor for jernverkene som ofte fikk malmen transportert sjøveien fra gruver i nærheten av Arendal og Kragerø. Jernverkene var vanligvis eid av enkeltpersoner, og forble ofte i samme familie i generasjoner.

Næs jernverk kan være et eksempel. Det lå innenfor Tvedestrand, litt nord for Arendal, og befolkningen på stedet utgjorde 264 personer i 1769 og godt over 400 på begynnelsen av 1800-tallet. Næs jernverk var blitt kjøpt og solgt atskillige ganger på 1600- og 1700-tallet.¹¹ Eierne bodde i perioder på verket og i perioder andre steder, og da ble verket drevet med forvaltere. Jacob Aall senere kjent også som politiker, eidsvollsmann og stortingsmann, overtok Næs jernverk i 1799 og bosatte seg på verket, og det har vært i familiens eie siden.

Når det gjelder jernverkene, står vi overfor individuelle private monopolbyer. Hvis eieren bodde på stedet, slik som Jacob Aall, ble verksbyen styrt lokalt, med det unntak at bergamtet som øverste myndighet i bergverksaker, kunne gripe inn, under spesielle omstendigheter. Jernverkseierne som gjerne var patriarkalske overfor sine underordnede, var derfor på sett og vis de mektigste av alle dem som sto i spissen for verksbyene. De var som små eneveldige konger innenfor sine sirkumferenser.

---

¹⁰ Øisang 1942, s. 118, 144.

¹¹ Fløystad 1979, s. 4, 40.

Glassverkene var som jernverkene lokalisert til skogrike strøk inne i landet, og de lå på Østlandet. Nøstetangen glassverk ved Hokksund ble grunnlagt i 1741 (nedlagt 1777), Hurdal glassverk i 1755, Biri glassverk i 1761 og Hadeland glassverk i 1765. Ved glassverkene vokste det fram spesielle brukssamfunn med svært mange utlendinger, og her var det arbeiderboliger, proviantforsyning, og ved Hurdal og Hadeland glassverk ble det også opprettet skoler i slutten av 1770-årene.¹²

Glassblåsere og glassverksarbeiderne ble hentet fra mange land, særlig Tyskland og England. Mange var katolikker eller kalvinister, og myndighetene tillot at de praktiserte sin religion.¹³ Ved noen anledninger fikk glassverksarbeiderne også treffe katolske prester som ble hentet inn til Kristiania eller var der av spesielle grunner, noe som var temmelig spesielt i det strengt lutherske Norge.

Selskapsstrukturen for glassverkene var helt annerledes enn for bergverkene, for alle var del av samme selskap, Det norske kompani. Dette var eid av andelseiere, og kongen og rikets ledende menn hadde en stor del av andelene i den første tiden.¹⁴ Driften gikk stort sett dårlig, og flere ganger måtte selskapet refinansieres. Den daglige driften ble ledet av en direktør, og den mest kjente er Caspar Herman von Storm, direktør fra 1753 til 1766, som regnes som grunnlegger av den norske glassindustri. I 1776 overtok staten eiendomsretten, men i 1793 ble selskapet forpaktet bort, og i 1824 ble glassverkene solgt til private enkeltvis.

De relativt små glassverksamfunnene må også karakteriseres som monopolbyer, og det spesielle med dem var at alle hørte til det samme monopolet. En passende karakteristikkk kan derfor være konsernmonopolbyer. Og så varierte det om konsernet var på mange både private og offentlige hender, eller helt på statens hånd.

Konklusjon

De ca. 25 verksbyene i Norge på 1700-tallet var grunnlagt av bedrifter som totalt dominerte stedet, gjerne i avsides strøk der det fantes naturressurser

12 Amdam, Hanisch & Pharo 1989, s. 21, 35. Minken 2002, s. 14–15.

13 Minken 2002, s. 123–135.

14 Dette og det følgende fra Amdam, Hanisch & Pharo 1989, s. 10, 13, 29–30, 38–39.

slik som for bergverkene og glassverkene. De måtte derfor bygge opp en grunnleggende infrastruktur som ikke fantes på forhånd. I varierende grad dreide deg seg om boliger, proviantforsyning, skoler og helsetiltak. Verksbyene hadde også eget rettsvesen.

Den største av verksbyene, Kongsberg, var landets nest største by. Røros var også av betydelig størrelse, men de fleste andre var små, som landets minste småbyer. Det var bare en svært liten andel av Norges befolkning som bodde i verksbyer. Økonomisk sett er det grunn til å tro at verksbyene hadde en større betydning enn innbyggertallet skulle tilsi, fordi de stort sett var beskjeftiget med fremstilling av verdifulle metaller.

Verksbyene var monopolbyer, men det varierte om det dreide seg om offentlige eller private monopoler, og i siste tilfelle om de var kollektive eller individuelle. Bortsett fra de fleste jernverkseierne holdt eierne av verkene eller de som styrte de offentlige verkene, til i andre større og mer sentrale byer som Trondheim og København. Det betyr at disse verksbyene ble styrt utenfra, i motsetning til alle andre norske byer.

Litteratur

- Amdam, R. P., Hanisch, T. J. & Pharo, I. E. (1989): *Vel blåst! Christiania Glasmagasin og norsk glassindustri 1739–1989*, Oslo: Gyldendal.
- Eliassen, F.-E. (2006): «Småbyenes storhetstid, ca. 1500–1830», i Helle, K., Eliassen, F. E.; Myhre, J. E.; Stugu, O. S. (red.), *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo: Pax forlag.
- Fløystad, I. (1979): *Arbeidmandens Lod. Det nødtøftige Brød I. Arbeiderlevekår ved Baaseland/Næs jernverk*, Bergen: Eget forlag.
- Johannessen, F. E. (2014): *Skjærgårdsflåte i solnedgang. Fredriksvern verft og kystforsvaret 1750–1814*, Larvik: Liv Forlag.
- Johannessen, F. E. (2021): «Great Expectations: Geological Theories and Technological Transfer at Aardal Copperworks in Norway in the First Half of the Eighteenth Century», *Business History*, 63 (3), s. 378–398, <https://doi.org/10.1080/00076791.2019.1576635>
- Minken, A. (2002): *Innvandrerne ved norske glassverk og etterkommerne deres (1741–1865)*, Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Moen, K. (1978): *Kongsberg Sølvverk 1623–1957*, Kristiansand: Sølvverksmuseets venner.

- Porteous, J. D. (1970): «The Nature of the Company Town», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 51, s. 127–142.
- Rian, Ø. (1980): *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671–1821*, Larvik: Vestfold fylkeskommune.
- Sprauten, K. (1996): «Bondeøkonomi og koparverka nordafjells 1720–1760» i Tranberg, A. & Sprauten, K. (red.), *Norsk bondeøkonomi*, Oslo: Det Norske Samlaget.
- Øisang, O. (1942): *Røros kobberverks historie. Rørosboka, bd. 2*, Røros: Globus Forlaget.